

ՄԱՅՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՌՆՈՒՆԵՐ ԵՄ ԵՐԱՅԻՄԱՆ ԳՈՐԾԱՐԳԻՐ

„Habent sua fata libelli“.

Հռոմէական բանաստեղծ Յերենիոս Մաւրսի առածն ամենայն պատշաճութեամբ կրնայ առնուիլ առաջնկայ պատմագրին երկատրութեանց վրայ, որոնք Քախաի գծեղակ հարուածն կրած են շատ զգալի օրինակաւ. Առնանիսի երեք-մասնեայ պատմագրութեան երկու մասերն միայն հասած են մեր ձեռքն՝ ծանօթ մի միակ Չեռա-զիքի մէջ, երկրորդն ալ թերի ի վերջոյ։ Չեռա-զիքն կը գտնուի Եւփրատի Մատենագարանն՝ ըստ կարենեանցի Յոս-էին 1675 եւ ըստ Նորագոյն կարգադրութեան՝ 1717 թուով, զոր կարենեանց կը ջուցակագրէ. «Առնանես եւս Ռոհայեցոց՝ Պատմութիւն, ըստածայ, բարբաթի՝ գրեալ ի թղթի, պարզանկին ի սմին հարցմունք ինչ ի գիթի Յորայ, շունի զիշխատակարան, ի վերջն ունի թերութիւն» (Յոս-է 186)։ Ասկէ ծագած է Արիստի Միւսեոնի մաքուր Նորագոյն Չեռա-զիքին՝ (յսմէ 1847)։ Վերջնոյ վրայէն կատարած է Բրոսէ իւր ուսումնասիրութիւնքն Վրաց բա-ժանման պատմութեան, Ծագման եւ Առնանիսի գրոցի վրայ, որուն ապա ամբողջական զազդեղեան թարգմանութիւնն ալ ըրաւ, Լայրերէն ընագիրն հայերէ 1871ին՝ ոչ լաւ խնամաւ՝ լոյս տեսաւ երկու հատորի մէջ Եւփրատի մամուլէն։

Գրուածքն՝ հակառակ օրինակաց Նորագո-րեան՝ հետաքրքրական բովանդակութեանն չէ վերացած հին — ԺԳ — ԺԴ դարու պատմագրաց ուշադրութենէն, եւ առ հասարակ գովութեամբ կը յիշատակուի, ամենէն չափ քան ընդգրկած

նիւթն քննելը, նկատելը հեղինակին ժամանակն եւ անձնագրութիւնն, որոնք տակաւին չեն նո-թարկուած մանր հետազոտութեան։

Առնանիսի կենսագրութեան համար մեր ձեռքն կարեւոր աղբիւր կը ըլնէ իւր անուամբ մեզ հասած մատենին Ա. հատուածի Ա. գլուխն, որ ընծայական ժ'է առ ինդորդը Անանիոս Կարե-կացի։ Առանց ասոր շատ ընչին պիտի ըլլային մեր տեղեկութիւնքն իւր ժամանակի եւ անձին վրայ։ ԺԳ — ԺԴ դարու պատմագրաց հետեւելով՝ որոնց ըով կը յիշատակուի առաջին անգամ Առնանէն՝ կը ներկայանայ մատենագիրս Ժ դարու հեղինակ մը, ըստ Կիւր. Գանձակեցոյ (էջ 4) ապրած Մովսէս Կալանկատուացիէն ետքը եւ Ասողկէ յառաջ, եւ ըստ Միքիթայ Այրիկանեցոյ (էջ 37) ընդ մէջ Դեւոնդեայ եւ ԾովՏ. Պատմաբանին։ Միքիթա-ր աւելի ճշգրտութեամբ կը գրէ ժամանակագրու-թեան մէջ — «Ասա (միայն 981) Ասողկեցի պատմագիրն Մովսէս Կալանկատուացի եւ Գր. Կարեկացի եւ Առնանէս պատմագիրն» (էջ 71)։ Նորագոյններէն Յովսէփ Սյուրբանց կը յիշէ Կա-լանկատուացոյ եւ Թովմ. Արծրունցոյ մէջտեղ։ Անորոշ ժամանակս ստուգելու համար գեղեցիկ միջոց հայտնայեց է աղբէն ինչն հեղինակն զուարճարանութեամբ մը յիշեցընելով Անանիոս Կարեկացոյ այն բովանդակէն, երբ ինդրած է սա իրմէ ճառելի պատմագրութիւն։ «Թրժամ՝ եկիր առ աստուածապատին. եւ սուրբ հայրապետն մեր իս-կէ՛ բերելով նմա ընծայ... զգիրն Հուսաաբ-ման, ընդդէմ երկաթնակացն... եւ բերան ի բերան խօսեցար ընդ իս յազգաց պատմութեանս. եւ եկէ՛ ինդրես զտեղին ուսանի, ասացից նաեւ զբանից նշան... յորժամ անցեալ գնացեալ ի միասին եւ նստեալ յեզր գետոյն, որ կոչի Ախուրեան... յառուր մտաբանոյ, յամենայն Տրէ, որ օր ասան ու մին էր ամոցն, յառուր կիրակէի յիններորդ ժամուռ, (էջ 11—12)։ Առանց մա-րտկուսի հոս խօսքն իսպնիկ Ա. Կալանկիոսի վրայ է, որուն զահակաւութեան տարիներն ըստ Ա-սողկեան կ'ամփոփուին 972—991 ամաց մէջ։ Արդ-այս քանանամայ ըջմանին մէջ Տրէի 113 (= Յու-լիս 3—6) կիրակի կրնար հանդիպիլ, ինչպէս կը նկատէ Բրոսէ (Intr. p. IX) միայն 978, 980 եւ 987 տարեաց մէջ։ Այս 973—987 տակաւին անորոշ ժամանակն աւելի կարելի է ճշգրտել ըն-դունելով իսպնիկ կաթողիկոսի զահակաւութեան տարիներն ըստ Մ. Ռոհայեցոյ, որուն առած կաթողիկոսաց ժամանակագրութիւնն մեծապէս կը տարբերի Ասողկեան ժամանակագրութենէն։ Ըստ Մ. Ռոհայեցոյ իսպնիկ Ա. ընտրուած է Կաթ. Հայոց ՆԼԴ (985) թուին (էջ 38, աս-կէմ) եւ վարձանածն Նոս (991) թուին «կացեալ յամուռն հայրապետութեան Հայոց ամս Էջո (էջ 40)։ Այս հաշուի համաձայն Առնանիսի յիշա-

« Հռոմէի Հայոց-իւր-թիւն, Բ (1904) էջ 36.
 « Brosset, Deux hist. Intr. p. VII.
 « M. Brosset: Histoire de la secession religieuse entre les Géorgiens et les Arméniens depuis la fin du Vie siècle, Ի գիրս Additions et Eclaircissements à l'Histoire de la Géorgie. St. Pétersb. 1851, pp. 107—125.
 « — Examen d'un passage de l'historien arménien Oukhtanès, relatif à la prétendue conquête „de l'Iberie“ par Nabuchodonosor, Ի Mélanges Asiatiques, t. V (1864) p. 742—760 «— Bulletin de l'Acad. Imp. des Sciences de St. Pétersb. de XIII, 249—260.
 « — Etudes sur l'historien arménien Oukhtanès Ի Mél. As. t. VI (1868), p. 13—(38) 89 («— Bulletin, t. XIII, 401—454), որ ապա Գեորգ Գեորգիւիսի ձեռն-ձուկութիւն կապով յետագայ գործոյն։
 « Deux historiens arméniens, Kiracos de Gantzac, XIIIe siècle, Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties, traduits par M. Brosset, 179 livraison, St. Pétersbourg 1870, 4° pp. 1—278 (Առնա-Ա. մասն էջ 266—278), 2me livr. 1871, pp. LXIII + 277—351 (Ներածութիւնն մը Առնա- գրոց վրայ, հիմն. վերջ մասն. 5, եւ թարգմ. Բ. գրոց)։
 « Առնանէս կայկոսաց, Հաս. Ա. Պարթաւթիւն Հայոց, Բ. Պարթ. Բաթանիւն Վրաց Է Հայոց. Վարդաշա-պատ. 1871, 8° էջք Բ + 116 + 141։

« Առնանիսի մասին համաման՝ Պատմ. Հայկ. հին դար. Կենտ. 1897, էջ 555—560. — Հ. Ղ. Մելքոն, Հայապատմ., Վենետ. 1901, 8° Գրքի Բ 59 էջ 206—209)։
 « Հիմն. Գալեմեաբեան Հ. Գ. Պատմ. Հայ. Լրագրութեան. Բ. 206։

տակած կերակրէն միայն 987ինը կրնար ըլլալ։ Բայց թերեւս testis unus testis nullus. Ուստի հայեցին չունի ուրիշ վկայ¹։ բոլոր պատմագիրքը — ի հարկէ անագանագոյնք, կը հետեւին Ասողկան, որուն հետ միաբան է նաեւ Մեղրոյ երկրորդ յիշատակարանն, որ գրուած Կ'ըստի «յամի Նժձ» (967) ի վերադիտողութեան վաճառի, Լայոց կաթողիկոսի²։ 967ին կաթողիկոս վաճառի՝ ըստ Ասողկան ժամանակագրութեան է, որ Նժձ-ի (965) Անանիա Մոկացոյ յաջորդն կը կարգէ եւ մահն կը համարի անոր հակառակութեամբ Ստեփանոսի (յամի 967) հետ «ի միում մար» (Ասող. 181—2) Նժձ (972) թուին։ Ասոնց կը յաջորդէ իսաշիկ նոյն տարին — 972ին։ Մինչ ըստ Ուստիցոյ (էջ 33) վաճառն կը նստի 976ին Անանիայի մահուան (ի Նժձ 976) ետքը եւ Հինգ (յալ 22. եօլը) տարի վարելէ յետոյ կը վաճառնի Նժձ (983) թուին (էջ 34) յաջորդ նշանակելով զՍտեփանոս (ի 985). որով ետքը եկաւ արդէն իսաշիկ, որուն մահուան մասին միաբան են երկուքն ալ։ Ուստիցոյ ժամանակագրութեան հակառակ կ'երեւայ նաեւ իսաշիկ կաթողիկոսի անունն կողմ հրովարտան յամի 976, եթէ չէ բնաւ կեղծիք, ինչպէս հասանական կը թուի ինչի³։ Չեմ կրնար հոս մեկն կամ միւսն ճշգրտելու համարել, երկու պատմագիրքներն ալ հեղինակուոր են. Ուստիցոյ ի նպատակ որչափ ալ ծանր վկայ կը պահի, բայց ինչոքոյ մէջ անշնանակ պէտք չէ համարել Յայտնաւորաց մէկ տեղին, որ խոստովելով նարեկացոյ մասին՝ իր օրով յամի Նժձ (983) կաթողիկոս կը նշանակուի վաճառի⁴. Կէսը, որ միայն Ուստիցոյ ժամանակագրութեամբ կրնայ մեկնուիլ։ Գրածնայն զէպոս տնդարաշն քննութեան ետեւ կէս մ'է այս Ռեխտմիտի անարկած թուականին աւելոյ մահ համար։ Պատմագիրքն իւր օրով Լայոց թագաւոր կը յիշէ Սմբատ (Ա. էջ 14), որ Սմբատ Բ պիտի ըլլայ (977—989), կուսան մ'ալ, որով դարձեալ 987 կը բարձրանանք, առաջինը կրնամ 973ը եւ հարեանցիկ անցած 980ի քովէն։

Այսու Ռեխտմիտն կը ներկայանայ 987ին (980) մատենագրող պատմագիրքի, ժամանակակից Սմբատ Բ եւ իսաշիկ առաջնոյ։ Բայց զարմանալի կերպով ժամանակակից պատմագիրքը կը լռէ իւր մասին։

Ինք զինքն կը յորջորդէ հեղինակս «Ռեխտմիտն անունեալ» (Ա. 10, հմտ. եւ էջ 1, Բ. 3), եւ այսպէս ալ ծանօթ է յետին ժամանակի պատմագրաց (Կիր. 4, 26, Օրպէլ. 72, 77, Այրիվ. 37, 71 եւն). վարդան (էջ 58) միայն ունի «Ռեխտմիտն» թէեւ ըստ Հ. Ալիշանի «Նորայուր» անուն կ'երեւայ «մեր ազգին մէջ, ծագած մեծ աւելի յոյն թուի քան հայ աւելի բառէն».

(Հայաստ. Ա. § 59), բայց ոչ ճշգրտեամբ։ Առաջինից Պատմութեան մէջ անունին անհերքէն էր «Ռեխտմիտն» Արեւելից կաթողիկոսն է դարուն (հմտ. Մ. Կաղանկատ. 146, 161, 6, 198—170, 211, 275), եւ զեւ ծ. Գ. դարուն կը պատահէր այս կողմերն «Ռեխտմիտն» վարդապետի։ Եւստիցոն չէ փորձած տակաւին մեկնել⁵, բայց որչափ կը տեսնուի, անունն Լայոստանի հիւսիս արեւելեան կողմերն աւելի զարծածական էր. այս պարագան կը միտէ զիս պատմագիրս արեւելեան այդ կողմն գաւառներէն երթագրելու, որուն հակառակ չկայ որ եւ ինչ զգուշացուցին, մահուանը թէ Ռեխտմիտի կենաց պարագայք ըստ ամենայնի կը հաստատեն նոյնը։

Իւր գրուածքին մէջ բարձրատիպն են ինչպէս մը կը ներկայանայ Ռեխտմիտն, որ ունի իւր իշխանութեան ներքեւ քահանայն (էջ 1—2), այս կէտիս շատ համաձայն կու գայ զրոյց սկիզբն տեսնուած տիպոսաւ. «Ռեխտմիտն եղիւ-ի-պոս» (Ա. էջ 1, Բ. 3), որ շատ հին ժամանակի ըլլալուն է, այնպէս որ տիպոսաւ մի եւ նոյն ժամանակ զրոյց խորագիրն նկատուած է շատերէն (հմտ. Մ. Այրիվ. 37). ուրիշ ճակատ մը ձեւագրին սկիզբն (աւել Յ. Բ. Բ.). որ այնչափ հնուցեան նկարագիր չէ ցուցնելու վրան, աւելի կը մասնաւորէ անին. «Չպատմութիւնս յերիս հատուածն, զոր աստ-ցեալ է Տեսած Ռեխտմիտի Սե... եպիսկոպոսի» ի ինչոքոյ հարն Անանիայի նարեկավանից առաջ նորի եւ նախաշար վարդապետի, Գոթախտաբար թեմին արեւելք թերի է. հաստատուելէն լրացուցած է Սե[նտոյ-ոյ] յաւելուածով առանց տարակուսի հիմնուած Ստ. Օրպէլեանի վկայութեան վրայ։ Ստեփանոս կը գրէ. «Որպէս հաւատարմութեան Սե. Ռեխտմիտն» Սեբաստացոյ եպիսկոպոսի» (էջ 72). այսու խորագրաց հնութիւնն կը բարձրանայ մինչեւ Օրպէլեան (ի 1304), աւելի հնուցեան կը հակառակի Կիրակոս Գանձակեցի (էջ 4), որ կը ծանշուի սղոյնատանեւ եպ. Ուստիցի, (կամ ըստ մեր Բ. 124 Չեւ. «Ուստիցի»): Երկու պատմագրացս հիմն ալ անծանօթ է մեզ. բայց աւելի հիմնաւոր նկատուած է Օրպէլեանի վկայութիւնն, որուն կը համաձայնի զրոյց ներքին ոգին ալ։ Ա. հատուածի հեղինակն լուս ծանօթ կը ներկայանայ Սեբաստիոյ եւ անոր շրջակայ վկայութեան (Ա. 85—88, 99) ուր ունեցած է նաեւ զարծունէութիւն. այսպէս խոսելով Սեբաստիոյ քառասունից վկայ, կը յաւելու. «Զոր մեր ոչ վարկապարտել ինչ, այլ ստուգապէս քննեալ յաւանականաց օմանց» որք էին մարդաւ

¹ Սմբատայ Ցարեգրութիւնն հոս ի նկատի չենք առնել, որ աշխարհաբար թարգմանութիւն մ'է լուի Մ. Ուստիցոյ գործին։

² Սմբէրք Զ, էջ 138։ Պատմ. հայկ. հին Գիր. 561։

³ Հրո. ԱՄԻՏ, 1868, էջ 31—34։

⁴ Տեւոնի՝ Ցարեգ, էջ 77։ Նոյնպէս է Բ. 592ին մէջ ալ։

⁵ Ս. Եպ. Զաւարեանց՝ Ժամանակագրութիւն ի Մեծն Հայաստան. Բ. 84րդն 1858, էջ 258, Ցողայ Լեւոն Գարե երկնցոյն մէջ կարգադրած է այսպիսի արձանագրութիւն մը. «Ի թվն 913 (1246)։ Եւ 8րդ վերջն եւնիցի զեկեղեցիս... եւ արձանի գրեցի... տար. րդն Բ. Ժամ ինչ եւ Սարգսի, յինանց ա. Ժամ Ռեխտմիտն եղորն...».

⁶ Համեմատութիւն թերեւս Ռեխտմիտն եւ վերջինի (— վարդանի), ստորական երկուքն է վի եւ ուրիշ եւ հի (— ի) փոխանակութիւնք հին լեզուաց մէջ։

երբ եւ աստուածաւորէն, դասած է նահատակութեան օրն Արեգ ամսոյն 15ն, «եւ վասն այնորիկ կարգեցաք մէք զօրն զայն տօն Ս. Բառաւորինցն տօնէն ա՛մ՝ յամէ անխափան» (Ա. էջ 87)։ Թե՛ հոս խօսոյն ինքն Ռւխտանէն է, զիսկ եւ Վարդան (էջ 42), երբ Արեգի 15ն Բառաւորից նահատակութեան օրն նշանակելով իր գրե՛ «գոր Ռ-իմն-ն-տօն կարգեցաք»։ Թե՛ այն կողմէն զբարեկամ Ռւխտանէն «Ծառ ապրին», մկրտուելեանք, երբ խօսինք վարը։ Չնայ գիտեք թէ ինչ հիմամբ կրկնուողի վկայութեան աւելի ծանրակշիւութիւն տուած է Բրտեհ, որուն համեմատ խորագրած է իւր թարգմանութիւնն ալ՝ *Oukhtanes d'Ourha*, «յամենայն զեպս եթէ է՝ Ալեիանի հետ վերջին ձեւն» «գուցէ սխալութեան գրչէն» ալ ենթագրենք, ինչգրական կէտ մը իր մնայ միշտ այս՝ Ռւխտանիս արդէն մատկենոսագրութեան մէջ։ Սերաստիոյ աթոռոյն վրայ եպիսկոպոս ճանշնալու ալ դժուարութիւն կայ։ Ժ. Գարսե երկրորդ կիսան (յամբ 986), երբ իր պատմագրէր Ռւխտանէն, Ասողկան քով (էջ 251—2), կ'ը յիշատակուի Սերաստիոյ հայ եպիսկոպոսն՝ Սիմոն, անուամբ որ անգլոյն յայն մկրտապալունքն բռնազատանքն՝ ընդգրկած է յունահայտանութիւնն Լաթիսայի հայ եպիսկոպոսին (Յովհաննէս) հետ։ Այս զեպքս գոնէ կու տայ մեր ձեռքն կուռած մինչեւ այդ թուականն (986) զանազան Ռւխտանիսի Սերաստիոյ աթոռն։ Թե՛րեւս Աստուղկան խաչիկ զեպքս յետոյ՝ պաշտանակն ընելով զՍիմոն Ռւխտանիսի անձնած ըլլայ այդ թե՛նէն, ենթագրելով միշտ թէ ճշմարիտ է Օրդուկեանի վկայութիւնն։

Ընդունելով համագործ պատմագիրս Սերաստիոյ (կամ Ռուհայի) եպիսկոպոս, մեր համոզումն չի տկարանար իւր Աղուանից աշխարհի կողմէրէն ըլլալու նկատմամբ։ Թա՛նա իր նկատենք զինքը այս ասհիւաններն, Ռւխտանէն գտնուած է թէ ի Էփրատ եւ թէ ի Վերս. այսպէս այցելած է Հայոց կառնողիկոսական Սարգիստ, ուր իր տեսնուի մինչեւ անգամ թէ երկար ժամանակ մ'ալ մնացած է, շրջապայած է Ախուրեանի ճեղքըն։ Այցելած է նաեւ Գուգարաց աշխարհն, տեսած հին Բուրաւաի աւերակները (Բ. 34), ստեպ ուխտի ելած Ս. Էռնանիկան գերեմանին,՝ սակէ անցած Վրաց մայրաքաղաքն Տփղիս (Բ. 14) եւ պատնացած անոր զբիւր եւ գեղեցկութիւնն վրայ (Բ. 35)։ Թե՛ն, որչափ կ'երեւայ, ինքն անտեղեակ էր վրացերէնի, վասն զի կրկնուս քահանային թարգմանել կու տայ երկու թուովք վրացերէն բնագրէն (Բ. 14)։ Մեծ գործունէութիւն ցոյց տուած է նաեւ «Ծառ ապրին» գաղթին համար (Ա. 14)։ Իրեն անձօք իր թուի նարեկայ վարքն ալ, որուն ժամանակակից առաջնորդին՝ հանքանանօք Անանիա Նարեկացւոյ ամենամոտերիմ բարեկամն էր։ Վարդի չէ ստուգուի պարզել թէ ինչ կապ էր այն անձուկ զօքն, որով յօդուած էին երկու եկեղեցականացս

որտեքն իրարու հետ։ Ի նկատի առնելով այն պարագան, որ հեղինակը զԱնանիա իրեն «Տէրք եւ հոգեւոր հայրըն» կ'անուանէ, եւ ինք զինքն յաճախ «քո յետին եւ որդւոյ աշակերտս կամ թէ որդիս» (Ա. 10), կրնայ կարծուել թէ Ռւխտանէն աշակերտած է ժամանակ մ'Անանիայի Նարեկայ վարքին մէջ, եւ եղած ամախան մը Գրիգոր Նարեկացւոյ, չ'Ալեիան «ոմանք», իր գրէ, որոք (Անանիայի) աշակերտ կարծեն զՌւխտանէն, յայտնին այս է որ բարեկամն էր, թե՛ երբ պատահեցաւ իւր վախճանն, նշոյպէս անյայտ է, բայց կարելի է ենթագրել, թէ ալեւորեալ էր արդէն պատմութիւնն յօրինած միջոցին, յամենայն զեպս ժ՛Ա գարու անաւքին վրայ կնքեց իւր մահահանգսն։

Երբ Ռւխտանէն Արգինա կը դառուէր, իւր եւ Անանիայի բարեկամական յարաբերութիւնք կ'ամրապնդուէին բացի փոփոխիկ այցելութենէն ստեպ թղթակցութեամբ, զրական նուէրներով։ Այդպիսի նուէր մ'էր նաեւ այն երեքմանեայ պատմագրութիւնն, որ ունինք իր անուամբ այսօր. գեղեցիկ զգուռած մ'է բովանդակ շարժառիւթ, որով գործարած է Ռւխտանէն պատմագրելու, եպական պատմուածք մը Հայոց հին կենդեքն։ Իւր այսպիսի նպատակաւ ալ ի մէջ իր բերեցք մանրամասնութեամբ յո՛մանալով որ մը Անանիայի բաղձանքն Հայոց համառօտ պատմութիւն մ'ունենալու, կը յօրինէ ծածուկ, եւ նուէր կը խաւէր փոխադրու քահանային ձեռք Անանիայի ի նարեկ թղթով մ'ի միասին։ Անանիա պատասխանն կու տայ յո՛մանալէս գրաւոր նշոյն փոխադրու քահանայի միջնորդութեամբ։ Հոս Անանիա կ'առաջարկէ իրեն ուրիշ ինչորք մ'ալ ր պատմագրել Վրաց Հայոցմէ բաժանման պատմութիւնն եւ Ծագեբու մկրտութիւնն։ Ռւխտանէն ընդունելով ինչորք «ի ձեռն սերին եւ հաստատարիմ եղոր մերոյ փոխադրու քահանային» (Ա. 1), կը հրաժարի խոտորհաբար, «իւր ավարու թիւնն, պատճառելով, բայց բուժգիտաւորութիւնն էր նոյն ինչորքն ինքնին իսկ Անանիայի բերնն լուել, վասն զի ինչպէս կը գրէ, «լուեալ իսկ էր իմ զգալն քո միասնեամ առ մզ, եւ այնմ նախայի տեսնելու զքեզ եւ բերան ի բերան խօսել, իւր այս դիտաւորութիւնն անխափած է եղեր մինչեւ անգամ» ի ձեռն Սիմոն քահանային, խաւած պատասխանին մէջ (Ա. 2)։ Անանիա արդեւորք ալ կու զայ այցելութեան խաչիկ կաթողիկոսին, որ նոյն ատեն կը նուէր «ի Էփրատ գաւառի էր գիւղաբնակցին Արգինայ, յեղբոր Սուրբոսն գետոյ» ի հանդուարանի Յեանա Անանիայի Հայոց վերագրողին» (Առգ. 185)։ Հոս էր նաեւ Ռւխտանէն երկու բարեկամ ժամանակ կ'ունենան խօսակցելու իրարու հետ՝ «բնաւն ի բնաւն», շրջապայելու իւր եւն, երբ նաեւ պատահաւոր չէր պակտեր Անանիայի խօսք բանալու իւր խնդրած պատմագրութեան վրայ։ Այսպէս կը պատմէ հեղինակն այս մասին խօսակցութիւնն. ամառային գեղեցիկ առաւառ մը, Տրէ ամսոյն 11ին (Յուլիւ)

1 Մեք անձնօքն եւ այդ անձն։

1 Հմմտ. Բ. 35. «Զի բնակարան եղեալ (Բուրաւա քաղաքն) արքունի, եւ հանգստարան Ս. Էռնանիկայ, ուր գեւ եւ կան տեղիք շրջապանոց նահապետութեան նորա, զոր մը քաղաքն անձնօքն իրիւս ի հաճութեամբ շրջապանութեան տեղիքն»։

Արեւիկի օր մը, երբու բարեկամը պոռոյտի կ'ըլլեն գէտի կ'Անտրեանի ծննդաւոր ապուշը, որուն առեւ բրինձերը ժամուն պատարագն հոն մատուցանել, Ս. Աթանոսի ընծայեալ պատարագ մատուցի վրայէն, որ եւ դարձած կանն էր ժ. դարուն: Եւս պատարագին խոսակցութիւնն առաջարկեալ պատմագրութեան վրայ կ'ըլլայ. Ուխտանէս կը յաղթահարուի Անտրեանի թախանձեցոյցի խօսքերու առջեւ. եւ յանձն կ'առնու վերջապէս՝ Անտրեանի առաջարկութիւնն՝ պատմագրել Վրաց եւ Հայոց բաժանումն եւ Դաքեռու մկրտութիւնն (Բ. 2. 12), Քայլ որովհետեւ, ինչպէս ըսինք վերջ եւ պիտի ապացուցանենք, նոյն վարդապետի խնդրանքը գրած էր Հայոց պատմութիւն մ'ալ, մատենան պիտի բաղկանար երեք մաս.

Ա. Պատմութիւն Հայոց.

Բ. Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց.

Գ. Պատմութիւն մկրտութեան ազգին, որ Դաքեն կ'ըլլի:

Իւրաքանչիւր մաս կ'ըսած է հեղինակն «Հարաւոր», որոնք իրենց մէջ ունին իւր-իւրեւր բաժանում: Մեզի ծանօթ մի միակ օրինակին մէջ, ինչպէս կանխեցինք ըսել, երբոր հաստատուն էր պահել Նիսիոյ մէջ մի հաստատուն ի մեքուստ

(Ըր-ն-ն-ն-ն-ն)

Հ. Ն. ԱՆՆՆՆՆՆ

ՈՆՆՆՆՈ ՅԻՐԱԿԱՆՈՒՄ ՆՏՏՈՒ ԷԶԵՐԷՆ

Եօթներորդ դարու երկրորդ կիսուն կը ծաղկէր նշանաւոր հայ մատենագիրն Անտրեան Շիրակցի, կրթուած եւ անած յունական մատենագրութեամբ, որ ստուգիւ իբրեւ գրական անձնաւորութիւն արժանաւայել տեղ կը գրաւէ Հայոց մատենագրութեան պատմութեան մէջ: Դանօթ մի իրեն անուամբ մեղի հասած գրական երկասիրութիւններն՝ մասամբ յոյս տեսած արդէն եւ հանրամատչելի եղած, մասամբ ալ շեռագրաց մէջ:

Ներկայումս կը հրատարակենք Անտրեանի անտիպ էջերէն հաստատուն մը, որ շատ կարեւոր կրնայ ըլլալ է. դարու Ս. Գրոց կանոնի պատմութեան համար. «Նիսիոյ շրջափակ» հոգար.

Հ. Զմտ. Սրբազան Պատարագամատուցի Հայոց. էջ 268-337: Մատարագութեան արժանի է որ առաջին անգամ Ուխտանէս եւ Պատարագամատուցի Ս. Աթանոսի ընդունու վրոց ապրիլի 10-ը — «Վրաց առեւ Աթանոսի. Նոյն կը կրկնէ պարզապէս Ատոգի (էջ 81) — «Վրաց Աթանոսի առեւ լինելը» հ. Զմտ.: եւ Ուխտ. Բ. 114. Կ. ք. վասն զի փոյն քոյոյ յօժարութեանց սակ ինչորդն հայոց թուեցաւ մեղ. եւ զպիտրութիւնս մի ի քոյ գնել, եւ ի վերոյ քո հրամանիդ զգոհարութիւնն զնշուութիւն համարել: Եւ ինչպիսի կը կոչէ նաեւ. Գրոց. Գ. 4-րդ, հ. Զմտ. Բ. 62, 86 եւն.:

բոլի ինքն արեւմտ-իստե րանց Հիւսիս-արեւմտ, եւ «Նիսի ինքն արեւմտ-իստե Նիսի Կարեւոր» թէ գրութիւնս կամ լաւ եւս ցանկս Անտրեանի գործքն է, որ եւ է կասկած չէ յարուցուած այս նկատմամբ. թէ եւ գրութեանս յիշատակութիւնն անգամ չենք գտնի մատենագրութեան մէջ, եւ Զարգահանալեանի ալ ծանօթ չէ այսպիսի գրութիւն մը յանուն Անտրեանի. սակայն յայտնաւոր կը միարանին ընդհանրապէս գրագիրը՝ ընծայելով զայն Անտրեանի կամ անոր գրուածոց հաւաքածոյին մէջ զանգեղելով:

Գրուածեանս վախճանն է, ինչպէս խորագիրն ու բովանդակութիւնն կը ցոյցնեն, ոչ այնչափ Ս. Գրոց ցանկ մը կազմել, որչափ Ս. Գրոց մէջ մի մատենի սունեբուն թիւն ներկայացընել, որ դարեալ ուսողագէտ Անտրեանի մասնագիտութեան կը համապատասխանէ եւ այս կողմանէ ալ վաւերականութիւնն կ'երաշխաւորի:

Ստորեւ կը հրատարակենք այս գրութիւնն ամբողջութեամբ հիմա առեւելով մի Մատենադարանի թիւ 30 շեռ. (= B), որ Անտրեանի գրութեանց հաւաքածոյ մըն է, մաքուր եւ նոր ընդօրինակութիւն ձեռագրէ մը, որուն վրայ տեղեկութիւնք կը պահին: Այս շեռագիրն է զոր կը յիշատակէ Գալուստ-Տէր Մկրտչեան՝ Անտրեանի գրութեանց հրատարակութեան մէջ իբրեւ Ս. խմբի պատկանող, սա տարբերութեամբ որ B աւելի մաս մ'ունի «ՅԱզմայ ի փոխել» (Թ. 15ա): Երկրորդ շեռագիրն է Մատենադարանի Բ. 130 շեռ. (= A) որ հաւաքածոյ մըն է ալ եւ ալ գրութեանց՝ Թ. 1-Թ. 4-րդէ: շեռագիրս թէ եւ Բ. 30էն աւելի հին է, սակայն լաւ օրինակ մը չ'ընծայեր. ինչպէս համեմատութեան կը տեսնուի Ս. Գրոց իւրաքանչիւր գրքի սկզբնատուր եւ տունեբուն թուերն կը պահին. մանաւանդ այս վերջինս անհրաժեշտ էր բնագիրն վերականգնելու համար: Ասոնց վրայ կը յաւելունք Մեքորայ Վ. Տէր-Մովսէսեանի հրատարակած անանուն աղաւաղեալ օրինակն՝ «Վասն հոգար» Հիւսիս-արեւմտ, խորագրով: Հրատարակութիւնն եղած է Էլմիսենի Մատենադարանին Բ. 154 (կարինեանց) չորրորդը Աստուածաշունչի վրայէն

1 Յաշեան Յոգի էջ 176-7:

2 Եւսիսի Քրիստոսի, Վաղարշապատ 1896 էջ 10 եւն.:

3 Այս վերջին հաստատուն հրատարակուած է ՀԱ. Ի մէջ, 1904 էջ 219:

4 Հմտ. մանրամասն Յոգի էջ 417-419:

5 Պատմութիւն Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան, Մոսկուա 1902 էջ 259-260: